

A magyar művészet történetének vannak nagy, kibeszéletlen történetei. Az egyik ilyen Kondor Béla és Erdély Miklós barátságát, pontosabban annak utóéletét árnyékolja be. Az itt következő írás minden apró részletre kiterjedően vizsgálja az eset körülményeit, az akkori viszonyokat, mechanizmusokat, idézve az érintett két művészt, szemtanúkat, pályatársakat.

Sugár János

MINDEN MÁS EZUTÁN

Molnár Edit: *A koporsós*, 1972, ezüst zselatin nagyítás, üveg, 500 × 600 mm, Magyar Nemzeti Galéria
© SZM – MNG

A támogatás hiányában két éve megszűnt, azonban 1989-ig egyedülállóan befolyásos, a pártállami felsővezetés igényesebb kultúrpolitikai szócsöveként is működő *Kritika* című folyóirat 1973/2. (februári?) számában jelent meg az előző év decemberében, 41 éves korában elhunyt Kondor Béláról szóló nekrológ. Legalábbis a címből, amelyben a művész nevét a születés és a halál évszáma követte, erre lehetett következtetni. A *Kritika*, önmeghatározása szerint, *a realizmus esztétikája alapján álló, a marxista-leninista ideológia mellett elkötelezett* folyóirat volt, más szóval, ami itt jelent meg, az egyértelműen a hivatalos álláspontot képviselte. A cikk alatti (R) Rózsa Gyulát fedte, aki már 23 éves korától a központi pártlap, a *Népszabadság* képzőművészeti kritikusa, valamint 1971-től 14 éven át a *Kritika* képzőművészeti rovat vezetője volt. A korlátozott és irányított nyilvánosságban ezek egyértelműen befolyást jelentő, komoly pozíciók voltak, nem túlzás tehát, hogy a pártállami kultúrpolitika második generációjának nagy perspektívák előtt álló, ifjú titánjának lássuk a szerzőt, aki a képzőművészeti közélet-

ről írva már 1968-ban kiállt a 3T koncepciója mellett,¹ amely szerinte őszinte és azért jogos, mert az állam a mecénás, vagyis a megrendelő. Később ő foglalja össze a pártlapban a Vitányi Iván által indított „képzőművészeti vitát”², cikkeiben végig többes szám első személyben szólva. Úgy tűnik, a 70-es évek elejétől lehetett valami általános kultúrpolitikai stratégia arra nézve, hogyan lehetne bizonyos idősebb és fiatalabb művészeket be- vagy visszakormányozni a támogatott kategóriába. Ebből a szempontból Rózsa Gyula írásai fontos szerepet játszottak, ő alkotta meg és művelte mesterfokon a negatív típusú kritikát, ami egyfelől „marxista” és szigorúan bírál, amivel taktikusan eleget tesz a keményvonalas kultúrpolitikuskok elvárásainak, másfelől viszont nyilvánvalóvá teszi a visszafogadás feltételeit. A bennfentes Rózsa Gyula egy olyan 3T felfogást képviselt, amelyben a „Tűrés” kategóriája mintegy előszoba, ahonnan *a marxista, marxista igényű és magát marxistának tekintő műkritika*³ az arra alkalmasakat átvezeti a „Támogatás” kategóriájába; a „Tiltás” pedig keveseket ugyan, de súlyosan érint.

Az említett, kissé megkésett nekrológ, ahogy az a záró bekezdésből kiderül, a Kondor sírjánál zokogó *mai magyar művészetkritika* nevében szól, a fájdalom miatt keserű, szenvedélyes hangon, de nyíltan és egyszerűen, nem hallgatva el, sőt taktikusan rámutatva a hibákra is, mert hogy Kondor *tombolt, fékezhetetlen volt, olykor cinikus és kiábrándító*. (Ez lett volna a pártállami köztudat Kondor-recepciója?) Majd egy olyan új koncepciót mutat be, amely alapján az elhunyt Kondor Béla művészetét egy csapásra a hivatalos kultúrpolitika számára elfogadhatóvá, egyszersmind hasznossá lehet tenni. Kezdetként (R) nagy ívű, bár művészettörténetileg nem igazolt háttérrel vázol fel, miszerint a magyar festészet 30 éven át válságban szenvedett, és az ezt felváltó, *megtisztult és elkötelezett termékenység* hozó új időszakítás Kondor 60-as évekbeli indulásával jött el. (Ez volt a Kondornál tíz évvel fiatalabb Rózsa Gyula saját indulása is, hiszen 1964-ben az egyetemről egyenesen a *Népszabadság* mélyvizébe került.) Állítása szerint Kondor *kitaszított* volt, de kitaszítottként nem nézte meg jól, hogy milyen más kitaszítottak-

kal kerül egy sorba. A magyarázatra nem veszteget időt, arra, hogy egyáltalán mit jelent a kitaszítottság? Kik, miért és honnan lettek kitaszítva? A kor hivatalos beszédmódjának megfelelő homályos megfogalmazás arra épít, hogy majd minden érintett automatikusan a saját félelmeihez igazítva értelmezi a kérdéses részeket. Látszólag nyíltan megemlíti valamit, amiről akkoriban a nyilvánosságban leginkább hallgattak, és megalkotja a „kitaszítottság” addig nem használt fogalmát, ami egyfajta szenvedélyes töltésű eufemizmus a jól ismert, hűvös és adminisztratív tiltáshoz képest. *Aki nem szereti az Urat, legyen kitaszított!* (Szent Pál 1Kor 16–17) Ugyanakkor rejtett, de lényeges alüzenet, hogy ezek szerint a kitaszítottságnak fokozatai vannak, esetleg onnan vissza is lehet kerülni.

Ezután következik a lényeg, a szerző újítása, a hatalmas csavar, miszerint Kondor *valójában* mégsem vállalta a közösséget az egyéb kitaszítottakkal. Akkor tehát csak látszólag nem nézte jól meg, hogy kikkel kerül egy sorba? Eltitkolta volna, hogy nem vállal közösséget saját baráti körével? A szerző továbbmegy: *kétes üzletfelek dicsőítették vagy árulózták le* Kondort. Hogyan értendő a kétes üzletfél? Valaki, aki a dicsőítéssel kufarkodik? És egyáltalán mindezt honnan veszi? Más szóval, a kitaszított páriák belügyeiről honnan ilyen jól értesült?

A fentiek alapján következik a konklúzió (és ezért zokog a *művészetkritika!*), hogy az igazságtalanul kitaszított Kondor nem az alkoholba és szívbetegségébe, hanem a *küldetésébe pusztult bele*. A kitaszított messiás, aki tévedésből latrokkal barátkozott, de belepusztult? Az újszövetségi retorika kissé megkavarja a gondolatmenetet, de a szerző által korábban már többször, igényesebb formában felvillantott stratégia jól kivehető itt is: bizonyos alkotók megnevezése (pl. Csernus Tibor, Lakner László), akik rossz társaságba kevertek, ténútra vitte őket Nyugat-majmolókból és dilettánsokból álló baráti társaságuk, amely hol felmagasztalja, hol kíméletlenül leszidja őket. Egyébként nem pont erre volnának a barátok? A mindebből kibontakozó üzenet maga az abszurd: a barátok csak a bajt hozzák, gyertek, velem barátkozzatok. Az esetleges baráti közösségek bomlasztása, belső ellentétek szítása egyébként ekkoriban folyamatosan alkalmazott technika volt, a cenzúra operatív kiterjesztéseként működött.⁴ Rózsa Gyula írásaiban rendszeresen kritizálja a *széplelkeket*, művészet-történezeseket, akik szakmai módon ítélnének; szembeállítja őket a *művészetkritikával*, azaz praktikus önmagával, akit a *művészetpolitikát alakító kritikusként* határoz meg.

Kondor kitaszítottsága egyébként ténybelileg nemigen alátámasztható. 1959-ben Derkovits-ösztöndíjas, kétszer kapott Munkácsy-díjat 1965-ben és '71-ben, 1960 és '72 között 15 egyéni kiállítása volt (többek között a Fényes Adolf Teremben, 1960-ban; a Dürer Teremben, 1964-ben; az Ernst Múzeumban, 1965-ben; a Múcsarnokban, 1970-ben; a Dorottya utcában,

1972-ben), számos rangos csoportos kiállításon vett részt, 1968-ban pedig Kokas Ignáccal és Vilt Tiborral ő képviselte Magyarországot a Velencei Biennálén.

Kondor egyedül a propaganda és a belügy szemében lehetett kitaszított, valószínűleg azért, ahogy (R) korábban pontosan megfogalmazta: mert *olykor cinikus és kiábrándító volt*. Belvárosi műterme társasági központ, házibulihelyszín volt, széles baráti körébe túrt és tiltott (megfigyelt) személyek egyaránt tartoztak.

A nekrológ nyelvezete elárulja, hogy elsősorban a pártállami kultúrpolitika közép-káderei számára sebtiben megírt, egyszerű és érthető üzenetről van szó, amelyben az agitprop spin doctor új kommunikációs stratégiát mutat be. Ennek alaptézise, hogy Derkovits Gyula halála (1934. június 18.) óta nincs magyar festészet, és ennek szellemében, frappáns megfogalmazásokkal lesöpör mindenkit a múltból, és a hatalmas lendülettel az akkorra már kínossá vált szocreál is bátran elintézi. A magyar festészet eme mélyrepülését Kondor állítja meg, és most, mivel az érintett már nem szólhat bele, a szerző kimondja a Kondor-befogadás aktuális érvrendszerét: se nem Európai Iskola, se nem avantgárd, épp ezért a miénk. És hogy tényleg mindenki értse, végül ünnepelesen ráhelyezi Kondor sírjára a koszorút: *szocialista*. Már csak azért is, mert – ahogy írja – ezt neki maga Kondor árulta el, egyszer négyszemközt, egy konyak után. Hatalmas bizonyíték, egyszersmind *reenactment* után kiáltó helyzet: az államszocialista Magyarországon az ismert *fékezhetetlen* művész, aki *olykor cinikus és kiábrándító*, egyetlen konyak után lezúdul és bevallja a pártlap ifjú kritikusának, hogy ő szocialista.⁵ Ma egy ilyen szakmai érvelés valószínűleg komikusan hatna, de a maga korában ennek súlya volt, ha nem is szigorú szakmai értelemben.

Mínt hogy mindez a *Kritikában* jelent meg, hiába volt csak egy (gyanúsán) szerény (R) az aláírója, messze több volt, mint szomorú nekrológ. Ez volt a friss, hivatalos álláspont, amelyet alsóbb fórumokon ki lehet majd bontani, hogy a középszintű apparátus átültethesse a gyakorlatba.

A sajátos nekrológ egyébként, elég szokatlan módon, *alább dokumentumot közlünk* felkiáltással tartalmazott egy csatolt szöveget is. Mivel Kondor vallomásának, miszerint ő szocialista, sajnos egyetlen fültanúja volt csupán, (R) komoly bizonyítékkal is előállt. Ezt, az *Egy Kondor-dokumentum* címen kiemelt anyagot a következő szöveg vezette fel:

1972. július 3-án fotós barátommal Szentendrére utaztunk, az új művésztelep megnyitására. Az ünnepség végén néhányan átsétáltak a telep kertjébe – Korniss Dezső, Pirk János, Klimóék, Hegyiék és Kondor Béla. Beszélgettünk, álldogáltunk egy nagy fa árnyékában. Akkor értem oda, amikor Korniss a koncept artról adomázott. Bekapcsoltam a magnómat; épp Kondor vette át a szót. Én akkor még nem tudtam, ki ő. Íme, a magnószalagról leírt szöveg (Varga Gábor).

A szöveg egy spontán beszélgetés rövid részlete, Kondor Béla nagyjából háromperces monológja, amelyben egy bizonyos M-ről és a koncept artról adomázik. A hangnemből, megfogalmazásokból ítélve egyértelmű, hogy a társaságban, jó hangulatban beszélő Kondor ezt nem a nyilvánosságnak szánta. Az átirat szerint először arról mesél, hogy a minap M-nek *mutogatott koncept-fotókat* (esetleg épp a sajátjait?⁶ de akár lehetett a *Fotóművészet* legújabb száma is⁷), és mivel ezek a képek technikailag gyengék voltak, azon röhögtek, hogy Kondor ötlete alapján közösen berendeznek majd egy *konceptúzus laboratóriumot*, ahol pénzért aktokat lehet fotózni, de a gépekben nem lesz film, és kész képek helyett majd mindenféle rossz fotókat adnak vissza. Az elbeszélés szerint pár napra rá M azzal az ötlettel állt elő, hogy Kondor hatodik emeleti ablakából egy utcakövet szeretne kidobni, és ezt fotózná Kondor kamerájával. Kondor nem örült, szerinte ez balesetveszélyes, például a kő agyonütheti az utcán álló fotóst. Ez kétségkívül jogos ellenvetés, bár furcsa csattanóként azért kiderül, hogy mindez a Kondor Béla ablakából 1961-ben kizuhant Sarkadi Imre író emlékére történe. És ekkor jön a lényeg, az idézett hangfelvétel utolsó mondata, külön bekezdésben: *Hát ez az ő konceptje*.

Akiknek az üzenetnek ez a része szólt, tudták, hogy kicsoda ez az ő, M, azaz Erdély Miklós, ahogy azt is tudták, hogy kicsoda (R), a szerző.

Erdély Miklós: (...) *ez tényleg mindenkit megdöbbenített – hogy ilyen gyorsan, erre a célra használták föl. Mert én nagyon jóban voltam Kondorral, ez biztos. És az én pozícióm egy más pozíció volt, mint az általános, illetve egy más irányzatot képviseltem; és abban a réműletben, hogy Kondor halála rajtam keresztül ezt az irányzatot erősíti, ezt rögtön megakadályozandó kellett a nekrológban ezt közölni. Nem tudom, emlékszel-e, hogy ott, nem magukban a hangfelvételekben, hanem a többi kitételben... Rózsa Gyula írta ezt, emlékszel, hogy ott hogy van? Hogy a percmemberkével nem árult egy gyékényen, meg satöbbi, ilyesmi stílusban... hogy ezt igazolandó. Én még ilyen mocskos baromságot életemben nem... hasonlót sem, a sajtótörténetben egyedülálló, hogy egy barátságot a halál pillanatában így megbélyegezzenek... illetve letagadni és megbélyegezni. Úgyhogy ettől az ember azonnal hanyatt-homlok menekül, mert ilyen esetben mit csináljak? Ágálni? Ez annál izléstelenebb. Úgyhogy ez azért is nagyon piszkos volt, szinte lehetetlen ellene tenni. Lehetetlen a szarba benyúlni úgy, hogy ne legyen az ember keze szaros. Úgyhogy ez ezzel a helyzettel. Ezért nekem ez az egész kérdés véghetetlenül kényes. Erre a barátkozásra nekem intenzíven tíz évem ment rá, és nem intenzíven mondjuk '54-től számítva '72-ig, az tizenennyolc év. Ebből nagyon intenzív tíz év. Ami nem kevés egy életből.*

Az idézet részlet Rényi András Erdély Miklóssal készített 1983-as interjújából.⁸ Erdély egy korábbi, 1981-es hangfelvételen⁹ részletesen beszél barát-

KONDOR BÉLA

Egy Kondor-dokumentum

Kondor Béla (1931-1972) magyar szobrász, grafikus, festő, színházi rendező, művelődéspolitikus. A Magyar Népköztudományi Intézet kutatója, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, a Magyar Nemzeti Galéria igazgatója. A szobrászat, a grafika, a festészet és a színház területén egyaránt tevékenykedett. A szobrászatban a figurális és a szobrászati nyelvvel foglalkozott, a grafikában a rajz és a litográfia területein. A festészetben a tájkép és a portré témákkal foglalkozott. A színházi rendezésben a dráma és a színházi nyelvvel foglalkozott. A művelődéspolitikus tevékenységében a művelődéspolitikai és a művelődéstudományi kutatások területein tevékenykedett.

Erdély Miklós: *Fekete nekrológ Kondor Béla emlékére*, (1978, MNG) című munkájának működési modellje

Jobbra Erdély Miklós: *Fekete nekrológ*, 1979, síkfilm-negatív, fotópapír, fotó, képméret: 400 x 300 mm, Magyar Nemzeti Galéria © SZM – MNG

A *Fekete nekrológ* Erdély Miklós így beszél egy, a *Műút* 2013037-es lapszámában megjelent, itt elérhető (Rényi András: „Kicsit úgy nézte ezeket a dolgokat, mint a tyúk a piros kukoricát...” <http://www.muut.hu/?p=543>) interjúban: „[...] Ezt a cikket letakartam saját negatívjával, ugyanakkorában. Amitől az egész fekete lett, ilyen diaposzitiv-negatív, ennyi az egész. Olvashatatlan, illetve ha felemeli az ember a negatívot, akkor olvasható.”

Ennek alapján megpróbáltuk rekonstruálni, hogy nézhetett ki valójában a *Fekete nekrológ*, a Nemzeti Galéria gyűjteményében ugyanis a jelek szerint a fekete negatív-fedlap nélkül szerepel. Érdekes lenne utánajárni, hol maradhatott le a mű lényegét jelentő rész.

KONDOR BÉLA 1931–1972

Kondor Béla negyvenéves korában meghalt és beteljesítette a küldetését: — jobb ezt tudomásul venni siránkozás helyett. Lehet persze megrendülni egy negyvenéves, szemre is kamazs fiatalember halálától, lehet is, kell is számvetést tenni, önvizsgálatot tartani és keveset és lelkifurakást érezni a pusztulása miatt. De a legkellemetlenebb a tényekkel szembenézni: szükséges is, hasznos is volt számunkra a küldetés, amibe Kondor Béla belepusztult.

A magyar festészet harmincesztendősi válságból fordult a megtisztult és elkötelezett természetesség szakaszába a hatvanas évtized legelején — ezt mind világosan látjuk, ahogy eltávolodunk a hatvanas évtizedből. A harmincesztendősi válság még Derkovits halálával, a posztizmbányai iskola ellanyhulásával, a szocialista és antifaszista avantgarde megfőtásával kezdődött; folytatódott a felszabadulás utáni fétovisság, a történelmet nem mindig jól értő baloldali művészet és baloldali művészetet nem értő történelmi konfliktusával, aztán direktívák visszasszorította spontán hittel, nyomában szükgyűrség, áltság és féleredmények; s tetőződőött az itt is csaknem mindent romboló 1956 élményeivel.

A válság utolsó két periódusát alkotóként végigélte, végigküzdötte Kondor Béla is; ennek a küzdelemnek volt szülőtte, szimbóluma és végül áldozata. Akkor lépett a nyilvánosság elé — 1956-ban diplomázott —, amikor a magát szocialistának tudó képzőművészet még önmagának sem vallotta be, hogy sem az a múlt századi életképesség, amit hivatalosan zászlójárta tűzött, sem az érzelmekben elomló polgári-humanista piktúra, amelyet hallgatólagosan vezérművé telt, nem alkalmas egy valóban elkötelezett, társadalmilag határozott és esztétikailag utóképes festészet és grafika fölnevelésére. Kondor akkor fedezte fel a tisztaszemélyt német reneszánsz, az élesen metszett magyar forradalmi aktivizmus példáját; amikor erről nemzedékétársai még mit sem tudtak, s már akkor volt benne annyi etikai tartás és esztétikai teremtőerő, hogy ezeket a tiltott-ismeretlen példaképeket csak példának s nem utánozni való képek tekintette. Egyszer bizonyára megérintette az a művészettörténelmi elemzés, amely részleteiben is bizonyítja, hogy Kondor diplomamunkájának készített, s később évek húsupéval továbbfejlesztett Dózsa-rézkarosozata a tragédiákat érzi és a drámák megoldását kereső magyar képzőművészet nagy, összefoglaló és tanúságtévő grafikai ciklusa 1956–1960 táján; s akkor, annak a tanulmányok joga lesz majd megírni azt a párhuzamot is, hogy Kondor Dózsa-sorozatát nemcsak témájában, nemcsak művészi, „belső” értékeiben hasonlít egy másik Dózsa-sorozathoz, a Derkovitséhoz.

Megrássa vár, a társadalmi s főképp művész-társadalmi tömegszűrését vizsgáló tudományág feldolgozására az is, hogyan utastotta vissza látogatói érttelenségével, kritikusi sandasággal és zsúrdöntéssel minden fronton a kor az 1960-as Kondor-kiállítás első, tiszta tekintetű, fájdalmasan erős építőit és megviselten szépséges gyerekeit — amely építők és amely gyerekek egy 1944-re emlékező, 1949–1950-et feledni nem tudó, 1956-ot még sajgóan érző társadalom számára az egyedül hiteles és katartikus ábrázolást jelentették. S már az alkotáslektan meg — sajnos — a tudó- és szívgyógyászát témakörébe tartozik annak vizsgálata, miként rombolódott közben a művés.

A művészettörténetre, meg az emberi helytállások történetére pedig az tartozik, hogy minden erkölcsi, sőt olykor a fizikai szűkölkodés ellenére Kondor miként ragaszkodott ahhoz a társadalomhoz, amely eleinte korántsem tartott igényt az ő ragaszkodására. Az ilyen emléksorok lemondhatnak a felületessé stíluslemzésről, jobb, ha fel emlékező, azokat a szellemi alkatrezket, amiket Kondor mohány oepített, felhabszolt és életművé átalakítva átadott a kubizmusból a Biblíáig, a szürrealizmustól a klasszikus dzesz-

szig, William Blake-tól Zrínyi Miklósig és Nagy Lászlótól az első óceánrepülőkhig. Mind ez valóban csak alkotás volt egy nagyob, etikai-társadalmi érték szolgálatában. Hogy közben Kondor tombolt, fékezhetetlen volt, olykor cinikus és kiabrándító? A festőknél kevésbé érzékeny emberek is tombolnának, fékezhetetlenül cinikusak és kiabrándítóknak volnának, ha közéleti megbízásait rendre visszavonnák, képeiket nem vásárolnák, kiállításait félreétenék, félcédicsérnek vagy agyonhallgatnák. S igen erősnek kell lennie annak, aki kitaszítottá ellenére megéni, kikkel együtt kitaszított, s akkor sem vállalja a közösséget pillanatemberekkel, ha ezekkel a pillanatemberekkel egy nevezőre hozzák. Alább dokumentumot közlünk; nyers, kamazsan szabadszajú, széplelkeknek ismét fájdalmat okozó Kondor-dokumentumtól arról, hogy Kondor nem alkudott és nem kötött üzletet; akkor sem, ha bizonyos nézőpontokból egy gyékényen látták felettébb képes üzletfelekkel; akkor sem, ha a kétes üzletfelek dícsőítették, s akkor sem, ha leárulózták. Kondor egyértelműen és a zenik konokságával járta azt az utat, amit kora és embersége kijelölt számára. Nem egyedül járta, s a többiek, akik vele jártak, nem haltak bele. Viszont a többieknek megvolt az az előnyük — ha idősebbek voltak —, hogy saját régebbi korszakaira támaszkodhattak, vagy — ha fiatalok voltak — megvárhatták a tapasztalatokat. Kondor maga szerzett tapasztalatokat, és meghatódás nélkül kell tudomásul vennünk, hogy az élete árán. S bár életében nagyon kevesen írták le művészetével kapcsolatban azt a szót, hogy „szocialista”, s bár halála után több száz széplelek fog felszisszeni, ha életművere helyezük — úgy, és olyan megkésve, mint a Derkovitséra a posztumusz Kossuth-díjat —; odahelyezzük. Nemcsak azért, mert maga vallott így magáról, pohár konyak utáni lazább, kevésbé támadó állapotban, hiszen ennek a vallomásnak egyetlen tanúja volt. Hanem azért, mert ugyanezt mondják művei, s ez ellenőrizhető.

Az új magyar társadalom esztétikai és etikai lelkiismerete szől ezekből a művekből. Ez azt a nagyszavú dícsőtések és a nagyszavú kiátkozások közben mindig elmulasztotta észrevenni a szakirodalom. Kondor művészetének lényegét soha senki nem találta meg írásban Kondor Béla életében.

S ha van okunk a siránkozásra, emiatt valóban sirhatunk a sirnál mi, mai magyar műkritika.

Egy Kondor-dokumentum

1972. július 3-án fotós barátommal Szentendrén utaztunk, az új művészetep megnyitására. Az útnapság végén néhányan ásisétültük a telep kertjébe — Kormiss Dezso, Pirk János, Klímóék, Hegyiék és Kondor Béla. Beszélgettek, áldogáltak egy nagy fa árnyékában. Akkor érttem oda, amikor Kormiss a konceptr ádot adomozott. Bekapcsoltam a magómat; epp Kondor vette át a szót. Én akkor még nem tudtam, ki ő. Íme, a magószalagról leirt szöveg.

Varga Gábor

Egész szencziók! Miután fínt volt nálam M. — mint az előbb mondtam —, mutogattam neki konceptrfotókat. Gyerekek, hát a vak is jobb képeket csinál! Egy redés fotomasina saját magától is jobbat készít. Ajánlottam először is, hogy állítsunk fel egy intézetet, ó dja az alapított, beszerzünk mindenféle vacakokat, olyan magót, ami nem szól, nyugó vagy nyekereg, aztán olyan fényképezőgépet, amiben nincs objektív, s nem lehet egyáltalán fényképeket csinálni vele, s hirdetését adunk fel a Magyar Nemzetben: „Konceptrós laboratórium!” Bárki igénybe veheti, napi 500 forint. Mindenki annyit fotót csinálhat, amennyit akar, persze a gépben nem lesz film, viszont akt lesz elég, és akkor kap mindenféle vacakokat, hogy ezt csinálja. Van egy kis francia írógépm — én nem tudok írógépelni —, és akkor majd azon írjuk, hogy „Krogyomtyo, rotyo”. És a fényképek alá ragasztjuk, sárga celluloidokat is, meg mit tudom én, kicsodákat — hát még egybekörül is beszélgetünk. Két nap múlva telefonál, nem vagyok otthon, Jutka veszi fel a kagylót, azt mondja, hogy nagyon fontos ügyben szeretne velem beszélni. Visszahívtam később, s akkor elmondta, hogy a következő ötlete támadt: entőlem — a Bécsi utcában lakom, a legforgalmasabb belvárosi utcák egyike — le-dobunk egy utacskóvet a hatodikról, az ablakomból, s akkor valaki leír fényképezi, ahogy leesik a kő, ahogy leesik a kő, egy fényképezőgéppel, s egy másik ember fölülről filmezi. Mondom, hogy: kő van? Az nem érdekes — aszonnya —, előbb-utóbb szerzünk. Kinek van filmfelvétele? Hát nekéd. Kinek van fotomasinája? Az is nekéd van. Nade, ez az ő konceptr! Es ezt nyolcadikán már le kell adni egy kiállításra. Idefigyeljétek! Ki az a barom, aki odaáll, fél méterre mellette le-esik egy kő, s akkor el tudja színi azt a szencsétlen gépet, amikor már valószínűleg vagy a fejét találta el, vagy a gépet tette tömre, és nem látzik semmi. Na és mit van akkor, hogya én felülről nézek egy követ, ahogy a hatodik emeletéről esik le, nem látok semmit, csak egy hangyát. Hát kicsoda ez? Es miért pont énálam? Azért, mert onnan esett ki Sarkadi.

(R.) Hát ez az ő konceptrje.

BELA 1931–1972

g, William Blake-től Zrínyi Miklósig és egy Lászlótól az első óceánrepülőig. Mindvalóban csak alkatrész volt egy nagyobb, kai-társadalmi érték szolgálatában. Hogy ebben Kondor tombolt, fékezhetetlen volt, kor cinikus és kiábrándító? A festőknél kevésbé érzékeny emberek is tombolnának, kezhetetlenül cinikusak és kiábrándítóak lennének, ha közületi megbízásaikat rendszavonnák, képeiket nem vásárolnák, kiállításait félreértenék, félredicsérnék vagy vonhallgatnák. S igen erősnek kell lennie annak, aki kitaszítotttsága ellenére megnézi, *ekel együtt* kitaszított, s akkor sem vállalja a közösséget pillanatokkal, ha ezekkel pillanatokkal egy nevezőre hozzák. A fűzött dokumentumot közlünk; nyers, kamaszosan szabadszájú, széplekeknek ismét fájdalmat okozó Kondor-dokumentumot arról, hogy Kondor nem alkudott és nem kötött üzenetet; akkor sem, ha bizonyos nézőpontokból gyékényen látták felettébb kétes üzletekkel; akkor sem, ha a kétes üzletfelek dicsőítették, s akkor sem, ha leáruolták. Kondor egyértelműen és a zseni konokságával mutatta azt az utat, amit kora és embersége kiölt számára. Nem egyedül járta, s a többiek, akik vele járták, nem haltak bele. Vízönt a többieknek megvolt az az előnyük — idősebbek voltak —, hogy saját régebbi tapasztalataikra támaszkodhattak, vagy — ha talok voltak — megvárhatták a tapasztalatokat. Kondor maga szerzett tapasztalatokat, megkötés nélkül kell tudomásul venni, hogy az élete árán. S bár életében nagyon kevesen írták le művészetével kapcsolatban azt a szót, hogy „szocialista”, s bár haza után több száz széplélek fog felszisszenni, életművére helyezzük — úgy, és olyan megkésve, mint a Derkovitséra a posztumusz díjat —; odahelyezzük. Nemcsak mert maga vallott így magáról, pohárnyak utáni lazább, kevésbé támadó állapotban, hiszen ennek a vallomásnak egyetlen úja volt. Hanem azért, mert ugyanezt mondják művei, s ez ellenőrizhető.

Az új magyar társadalom esztétikai és etikai ismerete szól ezekből a művekből. És a nagyszavú dicsőítések és a nagyszavú utószavak közben mindig elmulasztotta észrevenni a szakirodalom. Kondor művészetének lényegét soha senki nem találta meg írásban Kondor Béla életében.

Ha van okunk a siránkozásra, emiatt valószínűleg sírhatunk a sírnál mi, mai magyar művésztika.

(R.)

Egy Kondor-dokumentum

1972. július 3-án fotós barátommal Szentendrére utaztunk, az új művésztelep megnyitására.

Az ünnepség végén néhányan átsétáltak a telep kertjébe — Korniss Dezső, Pirk János, Klimóék, Hegyiék és Kondor Bela. Beszélgettek, álldogáltak egy nagy fa árnyékában. Akkor értem oda, amikor Korniss a koncept artról adomázott. Bekapcsoltam a magnómat; épp Kondor vette át a szót. En akkor még nem tudtam, ki ő. Ime, a magnószalagról leírt szöveg.

Varga Gábor

Egész szenzációs! Miután fönt volt nálam M. — mint az előbb mondtam —, mutogattam neki konceptfotókat. Gyerekek, hát a vak is jobb képeket csinál! Egy rendes fotomasina saját magától is jobbat készít. Ajánlottam először is, hogy állítsunk fel egy intézetet, ő adja az alaptőkét, beszerzünk mindenféle vacakokat, olyan magnót, ami nem szól, nyávog vagy nyekereg, aztán olyan fényképezőgépet, amiben nincs objektív, s nem lehet egyáltalán fényképeket csinálni vele, s hirdetést adunk fel a Magyar Nemzetben: „Konceptiózus laboratórium!” Bárki igénybe veheti, napi 500 forint. Mindenki annyi fotót csinálhat, amennyit akar, persze a gépben nem lesz film, viszont akt lesz elég, és akkor kap mindenféle vacakokat, hogy ezt csinálta. Van egy kis francia írógépem — én nem tudok írógépelni —, és akkor majd azon írjuk, hogy „krogyomotyo, rotyo”. És a fényképek alá ragasztjuk, sárga celluloidokat is, meg mit tudom én, micsodákat — hát még egyebekről is beszélgetünk. Két nap múlva telefonál, nem vagyok otthon, Jutka veszi fel a kagylót, azt mondja, hogy nagyon fontos ügyben szeretne velem beszélni. Visszahívtam később, s akkor elmondta, hogy a következő ötlete támadt: éntőlem — a Bécsi utcában lakom, a legfogalmasabb belvárosi utcák egyike — ledobunk egy utcakövet a hatodikról, az ablakomból, s akkor valaki lent fényképezi, ahogy leesik a kő, ahogy leesik a kő, egy fényképezőgéppel, s egy másik ember fölülről filmezi. Mondom, hogy: kő van? Az nem érdekes — aszongya —, előbb-utóbb szerzünk. Kinek van filmfelvevője? Hát neked. Kinek van fotomasinája? Az is neked van. Nade: ez az ő konceptje! És ezt nyolcadikán már le kell adni egy kiállításra. Ide figyeljete! Ki az a barom, aki odaáll, fél méterre mellette leesik egy kő, s akkor el tudja sütni azt a szerencsétlen gépet, amikor már valószínűleg vagy a fejét találta el, vagy a gépet tette tönkre, és nem látszik semmi. Na és mi van akkor, hogyha én felülről nézek egy követ, ahogy a hatodik emeletről esik le, nem látok semmit, csak egy hangyát. Hát micsoda ez? És miért pont énnám? Azért, mert onnan esett ki Sarkadi.

Hát ez az ő konceptje.

ságáról Kondorral: *Az igazi nagy ellenségeskedés közöttünk folyton az avantgárd és a nem avantgárd közötti különbség miatt volt, mert erről egy egész életet el lehetett vitatkozni persze, és minél több pálinkát fogyasztottunk, annál több érvert talált mindkettőnk a maga igazára. Érdekes, hogy borzasztó avantgárdellenes volt. Mindent hülyeségnek tartott, pedig eljártunk a Kurtágékhoz, mindenféle zenét hallgattunk, a Ligetinek a zenéjét, mindent végighallgatott, és mindig nagyon lesújtóan nyilatkozott ezekről a dolgokról.*

Kondor Béla monológja egy 1972. június végi történetre utal, Beke László tavasszal hirdette meg *Utcakövek és sírkövek* című pályázatát, és Erdély erre szánta ezt az akciót, amelyben egy Kondor ablakából kizuhanó utcakövet szándékozott lefényképezni. Helyette aztán egy másik művet készített, a János kórház előtti utcakövekre felírta: *„Ha az emberek elhallgatnak a kövek fognak beszélni. Luk. 19,40”*. A Török Ferenc tervei szerint újjáépített szentendrei új művésztelep megnyitója, és így a Rózsa Gyula által idézett beszélgetés július 3-án, hétfőn történt. Beke László a pályázatra beérkezett anyagot július 8-án mutatta be diavetítés formájában Balatonbogláron a *Direkt hét* keretében. Mivel a diavetítés technikai okok miatt félbeszakadt, nem tudni, hogy Erdély műve végül szerepelt-e itt. Elképzelhető, hogy művét boglári utazása után valósította meg. A fotódokumentáció először 1994-ben volt kiállítva.

Mai ésszel nehéz belátni, hogy Kondor *„Hát ez az ő konceptje”* mondata a kitaláltakkal való közösség-nem-vállalás szempontjából mit bizonyít. Jószerivel semmit, két jó barát beszélget a műveiről, és az egyikük egy ponton aggályoskodik. Ha nem volna egy bekezdéssel drámaian elválasztva az addig folyamatos szövegtől, korántsem lenne az utolsó mondatnak olyan jelentősége, különösen, hogy a szövegben már néhány mondattal korábban is elhangzik: *Na de: ez az ő konceptje!* Az átirat alapján akár úgy is értelmezhető, hogy ez az én konceptem (a fotózás), ez meg az ő konceptje, de akár úgy is, hogy ne a másik kamerájával, lakásában stb. csinálja az „ő konceptjét”. Egyedül a hangfelvétel dönthetné csak el a szöveg valódi jelentését, és persze jó lenne ismerni az előzményeket (amire Kondor az első mondatában utal: *mint az előbb mondtam*) és a folytatást. Annyiban (R) nyilván önmérsékletet gyakorolt, hogy nem tett felkiáltójelet a leválasztott mondat végére.

A hatalmas állítás, miszerint Kondor valójában nem vállalt közösséget az egyéb kitaláltakkal, csupán egyetlen személyre, baráti körben tett, többértelmű megjegyzésen alapul – valódi bizonyító ereje nincs.¹⁰ Egyedül az igazi címzettek érthetik a benne rejlő fenyegető üzenetet. Mivel Kondor hivatalos befogadása elé már korábban sem tornyosult akadály, főleg nem a halála után, ezért nem lehet elhessegetni az érzést, hogy a „Kondor-nekrológ” praktikus körítés, ürügy csupán, a lényeg ennek a hangfelvételnek a közlése és kontextusba helyezése volt.

A „kitalált” Kondor Béla felkarolásán valószínűleg már korábban elkezdtek gondolkodni, minthogy 1972 nyarán a megidézett budapesti műterem mellett egy szentendrei is kapott. Erről egyébként Klimó Károly így emlékszik: *A háttérről röviden. Az újjáépített szentendrei nyári művésztelepen két régi teleptag, Gráber Margit, fiatalkori rajztanárom és atyai pártfogóm, Kmetty János javaslatára kaptam műtermet. A cél egyrészt a fiatalítás volt, így választották be lelkesen Kondort is, és persze hogy a rossz körülmények között dolgozó idős Európai Iskola tagjait (Bálint Endre, Anna Margit, Vajda Júlia) kizárhassák a kedvezményezetttek közül, éppen azokat, akik leginkább megérdemelték volna a műtermet. (Amikor Bálint egyszer-egyszer barátságosan meglátogatott a telepi műteremben, igencsak kényelmetlenül éreztem magam.)¹¹*

A proaktív Rózsa Gyula már négy évvel korábban, egy 1968-ban írt kritikájában elkezdte becserkészni Kondort, szellemi párbajra hívta ki az *irracionális és kiábrándult életbölcselettel rendelkező* művészt – ami azért alig leplezett fenyegetés is, hisz mindez a pártállam központi orgánumban jelent meg:¹² *(...) Olyan erős (ellenfél) – írja –, hogy legyőzni, meggyőzni csak akkor tudjuk, ha elsősorban ideológiai lényegét támadjuk szellemi vitákban, s nem képviselőjének egzisztenciális és művészi érvényesülését a gyakorlati életben. Voltak már ilyen ellenfeleink, (...). Félélmetes hangütés, ha hozzáképzeltük a kor viszonyait. Aztán két évvel később, 1970-ben már nagyon pozitívan és újraértékelően ír Kondorról, örömmel konstatálja, hogy művészetében a keserű cinizmust felváltja a harmónia és tiszta szépség.¹³*

Élő művészek esetében a visszacsalogatás az aczéli kultúrpolitika ismert stratégiája volt. De egy frissen lezárt életművet először Rózsa Gyula próbált becsatlakoztatni a hivatalos kánonba. Már nekrológiájának első mondatában kimondja a tézist: Kondor *beteljesítette küldetését*. Az egyszerre pártos és biblikus megfogalmazás látszólag azt jelentené, hogy fiatalon halt meg ugyan, de teljes életművet hagyott maga után. Valójában inkább durva elszólással ér fel, mert később egyértelművé teszi, hogy *szükséges és hasznos is volt számunkra a küldetés, amibe Kondor Béla belepusztult*. Mi lehetett ez a küldetés? Az, hogy posztumusz ki lehessen játszani az avantgárd ellen? Mindenki ellen? A *zokogó művészetkritika* és a sok biblikus utalás talán csak a rossz lelkiismeret ügyetlen gesztusa, Júdás-szimptóma. A lényeg, hogy miután meghalt, már nem mondhatott ellent a Rózsa Gyula által előkészített befogadási érvrendszernek, beteljesítette küldetését, ennyi volt, rendszerkonform kanonizációját fel lehet gyorsítani. És ha ezzel még le lehet járatni az avantgárdot, és név szerint Erdély Miklóst, akkor ez egy gulyásmachiavellista mestermű. Bár talán pont ezért is nem szerepel Rózsa Gyula 1980-ban publikált összegyűjtött írásai között.¹⁴ A pártállami kultúrpolitika számára a legnagyobb mumus a happening mellett a „koncept”

lehetett, mert lejáratására minden lehetőséget megragadtak, általában a hagyományos szakmaisággal igyekeztek szembehelyezni, mindezzel máig működő mémeket építve a köztudatba. A koncept összefoglaló neve volt mindannak, amit nem lehetett egyértelműen interpretálni. Látszólag konkrét ugyan és ártalmatlan, de hátha nem vesznek észre egy veszélyes rejtett jelentést, akiknek ez lenne a dolguk, viszont a közönség mégis megfejti. Ezért, az éberség jegyében, a cenzúrának magának kell a legellenesébb interpretációkat megalkotnia. A koncept a cenzurális gondolkodást paranoiássá teszi – legalábbis ez a kelet-európai hagyomány.

Sok regiszteren szól egyszerre ez a *Kritika*-oldal, egyrészt útmutató és érvelési segédlet a közép-kadereknek: Kondort mostantól szeretjük, ő a miénk, a konceptet meg nem szeretjük. De üzenet a sorok közt olvasni tudóknak is, akik dekódolják az M-et: mindent tudunk. És közben szinte személyesen Erdélynek is: rajtad tartjuk a szemünket. Valószínű, hogy a kitaláltak többes száma is inkább csak egyedül őt takarja, aki a koncepttel üzletel, és akitől, íme, barátja „bizonyíthatóan” elhatárolódik. Rózsa Gyula megnevezte az antitezist (a sátánt,¹⁵ ha átvesszük biblikus utalásrendszerét), mert valójában a kitalált M volt az oka, hogy Kondor is kitalálttá vált, mintegy megfertőződve általa. Amikor Erdély és Kondor legendás barátsága lazulni látszott, jött a kitaláltak belügyeit jól ismerő Rózsa Gyula, és amit meg lehetett tenni, azt mind megtette, hogy elidegenítse Kondort a baráti körétől.

De milyen veszélyforrást láthatott a Kondornál három évvel idősebb Erdély Miklósban Rózsa Gyula? Csupán néhány hónappal korábban, Beke László *Fotóművészetben* megjelent íásaival¹⁶ polemizálva a *Népszabadságban*¹⁷ megemlíti Erdély Miklós nevét, és Beke nyomán leírja annak *Anaxagorász: A hó fekete*¹⁸ című alkotását. (Egyébként Beke cikke miatt a *Fotóművészet* főszerkesztőjének önkritikát kellett gyakorolnia, kihúzták Szentjóbó Tamás említését¹⁹; kis híján betiltották az egész lapszámot.) És most, Kondor kapcsán, ha csak az értők számára kódolva is, de újból néven nevezte. Erdély volna a menthetetlenül kitalált? Akire már nem lehet azt mondani, hogy rossz társaságba keveredett, mert ő maga volna a rossz társaság? A tiltás esetleg visszavonható, a kitalálás nem. A következő években mindez szó szerint vehető volt, sokakat emigrációra kényszerítettek (Halász Péter Színház, Szentjóbó Tamás), és sokan maguktól mentek el (Altörjay Gábor már 1967-ben, vagy a hetvenes évek első felében az ipartervesek nagyjából fele). Erdély nem emigrált, de pont ezekben az években állt a legerősebb tiltás alatt: 1979-es grafikonja szerint²⁰ az elképzelések és megvalósulásuk viszonya 1972–73-ban vált elviselhetetlenné²¹. Igazából néhány megjelent íráson és szűk körű akción túl egyedül a híres 1970-es R kiállításon szerepelt meghívottként, a hivatalos művészeti perspektívából jelenléte alig volt észlelhető. Épp ezért meglepő kisé, hogy

Rózsa Gyula ilyen kiemelten foglalkozik vele. De (R) M-et nem hívja ki szellemi párbajra. Valószínű, hogy leginkább Erdély személyes hatásától tarthattak, mert annak ellenére, hogy nem volt művészeti főiskolai múltja, és ezért nem volt köthető mesterhez vagy generációhoz, mégis a legkülönbözőbb körök fogadták be és hívták meg. Ez, mint jelenség, valószínűleg éppoly érthetetlen volt a pártállami kultúrlogika számára, mint a koncept.

Különös, hogy az egész oldalas nekrológot nem az elhunyt művésztől vagy alkotásáról készült fotóval illusztrálták, hanem az idézett hangrögzítés szituációjának képével! Vajon miért volt szükség aláhúzni a közösség-nem-vállalást bizonyító hangfelvétel hitelét? Hiszen egy pártállami orgánumban ilyesmire nincs szükség, ami abban megjelenik, nem attól fontos, mert okvetlenül igaz. A képen látható helyzet egyébként csak még gyanúsabbá teszi az egészet, mert egy szakszerűen használt, profi riportermagnót látunk rajta, amelyet boltban nem árusítottak. Egy rendkívül áthallásos, konzolidált diktatúrában már egy ilyen hangfelvétel is nagyon gyanús, és a képi illusztráció csak fokozza ezt. A kép publikálása mindenesetre egyértelművé teszi a hangfelvétel jelentőségét.

A fényképet Hegyi Gábor (1952–1992) készítette, aki akkor, 21 éves kezdő fotósként, családi joron volt jelen (édesapja, a képen is látható Hegyi György festőművész, jobbról a második Klimó Károly mellett). Az ő jó barátja volt a hangfelvételt készítő 20 éves fiatalember, a Hegyi család körül kialakult fiatalokból álló népes társaság tagja, akik akkoriban minden szabadidejüket igyekeztek Szentendrén tölteni. Varga Gábor éppen azon a nyári napon, a rádiós Kubinyi Ferencsel való ismeretsége révén, későbbi rádiós munkák reményében, elvihette kipróbálni az Uher 4000-es profi riportermagnót. Lementek Szentendrére, ahol Hegyi Gábor az új fényképezőgéppel fotózott, ő pedig hangfelvételeket készített, így módon a megnyitót követő spontánul alakuló beszélgetésből is felvett nagyjából 20 percet. Viszszahallgatva Sarkadi halálának említése miatt érdekesnek gondolta Kondor szövegét, úgyhogy átirta az egészet, és ismeretlenül, az utcáról bevitte az általa ismert legrangosabb folyóirat, a *Kritika* szerkesztőségébe – és többet nem törődött a dologgal.²² (Az eredeti hangfelvétel néhány éve lomtanánítás áldozata lett.)

Kondor monológia tehát berepült Rózsa Gyula asztalára, ő meglátta a benne rejlő lehetőséget, de mert olyan anyagról volt szó, amelyet Kondor életében nyilván nem lehetett volna publikálni, elrakta, és megvárta az alkalmat, ami az érintett halála után el is jött. Erdély Miklós: *...várható volt ez a haláleset. Már egy évvel korábban nagy nehezen leszokott az ivásról. Amikor kinn voltam nála Szentendrén, csak Traubisodával kínált, és ő is csak ilyen üdítőitalokat ivott.*²³

Az eljárás ízléstelensége egyébként még az akkori viszonyok között is sokakat felháborított, Németh Lajos tiltakozó levelet írt a *Kritika* fő-

szerkesztőjének, hogyan ezt idén publikált 1986-os életinterjújában el is meséli.²⁴ De egyedül Ember Mária *Magnósok járnak közöttünk?* című olvasói levele jelenhetett meg a *Kritika* áprilisi számában,²⁵ melyben *Mi lesz velünk, ha ez a módszer iskolát csinál?* – kérdi. Rózsa Gyula magabiztos, kioktató hangon válaszol, mintha nem értené a kérdést, de el is árulja magát, mert nem tudja megállni, hogy ne említse büszkén: *...a hozzánk elhangzó csobogások szerint az „adoma” hullámverése mégsem volt olyan „sekély”; persze nem szeretnék dicsekedni.* Egyszerűen elérte célját. És ennek azóta is kárát látja mindkét életmű recepciója.

Erdély Miklós hagyatékában megtalálható egy, a *Kritikának* elküldeni tervezett levélfogalmazvány,²⁶ de az ő igazi válasza öt évvel később, a Józsefvárosi Kiállítóterem fotogram-kiállításán²⁷ bemutatott *Fekete nekrológ Kondor emlékére* lett, amely fotográfiai eszközökkel oltja ki az inszINUÁLÓ *Kritika* oldalt.²⁸ Érdekes módon Erdély műve a kiállítás másnapjára eltűnt, és aztán újra kellett csinálni²⁹. 1981 februárjában *Vonatút*³⁰ című filmjének egyik részét a hatvani múzeum Kondor-kiállításának megnyitóján vette fel. Az állambiztonságilag megfigyelt forgatás során felvett anyagok később használhatatlannak bizonyultak.

Befejezésül álljon itt egy másik, sokkal rövidebb, humán technikával rögzített hangfelvétel a már idézett Klimó Károlytól: *Akkor Kondor már sajnos nagyon beteg volt, mégis hamarosan igazán mély barátságba keveredtünk. A halála előtti éjszaka még felhívott, és mintha a túlvilágról érkezett volna a hangja, tanácsot adott nekem, ami mélyen belém vésődött. Azt mondta: „Mindig ellentmondani!”*³¹

1 Képzőművészet és képzőművészeti közélet, *Népszabadság*. 1968. február 11.

2 Oldjunk, hogy köthessünk, *Népszabadság*. 1968. július 7.

3 Beszéljünk a műkritikáról, *Népszabadság*. 1972. október 29.

4 „A pártállami titkosszolgálat a megfigyelés és a megfélemlítés mellett a rendszer ellenségeit ügynökök beépítésével saját barátai, társai, családja előtt igyekezett lejártni, sokszor képtelen vádakot terjesztve. A legtöbb esetben ez sikerült is, évtizedekre megbélyegezve embereket, tönkretéve életüket.” Gál Éva: *Lejáratos és bomlasztás – Tudósok, tanárok a titkosrendőrséglátókörében*. Corvina Kiadó, 2013

5 A kor népszerű vicce szerint a szocialista szó fosztóképző (pl. szocialista demokrácia).

6 Nyolc hónappal később, 1973. február 22. – március 25. között volt látható a Helikon Galériában Kondor fotókiállítás, nagyjából egy időben az érintett *Kritika* szám megjelenésével. Rózsa Gyula *Ötletek és fokok* címmel írt a kiállításról, és sietett leszögezni, hogy Kondor fotói: *Nem spekuláció tehát, nem valami elvont gondolat illusztrálása.* (Azaz nem „koncept”.)

7 Ebben jelent meg Beke László korszakos írás: *Miért használ fotókat az A.P.L.C.?, Fotóművészet*, 1972/2.

8 <http://www.muut.hu/?p=543>

9 <http://www.artpool.hu/Erdely/Kondor.html>

10 Kondor monológjának a háttéréről: Németh Lajos: *„Szigetet és mentőövet” – Életinterjú 1986*. Szerk. Beke László – Németh Katalin – Pataki Gábor – Tímár Árpád. MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 262–263 o.

11 Klimó Károly e-mailje Sugár Jánosnak, 2015. július 19.

12 A vívódó önarcképei, *Népszabadság*, 1968. január 21.

13 Kondor Béla kiállítása a Múcsarnokban, *Népszabadság*, 1970. március 13.

14 Rózsa Gyula: *Nyitott galéria, Cikkek, tanulmányok*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980

15 Lucifer, aki az egyik legfőbb angyal volt, fellázadt Isten ellen, ezért kitaszították a mennyből.

16 Beke László: *Miért használ fotókat az A.P.L.C.?, Fotóművészet*, 1972/2; Beke László: *Fotó-látás az új magyar művészetben, Fotóművészet*, 1972/3

17 A valóság nem válaszol, *Népszabadság*, 1972. november 19.

18 1971. filmnyelvről szóló előadás-sorozat, Egyetemi Színpad, http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=5201

19 Szentjóbó az *Egy budapesti képi felvétel egy New York-i légifelvételtől* című művével szerepelt volna a tanulmányban. Beke László szíves közlése.

20 <http://www.artpool.hu/Erdely/mutargy/Elkepezsek.html>

Sugár János: *Emigráció a festészetbe. Új Művészet*, 1999 (3) 8–10. o.

21 *Együtthatók*, r: Dobai Péter, BBS, 1973. Dokumentumokkal kiegészített játékfilm a magyar avantgárd és a hivatalos kultúrpolitika harcáról, benne portré Erdély Miklósról, Halász Péterrel stb., elkészültekor betiltva.

22 Varga Gábor szíves közlése. Kérdés, hogy mi lett a teljes átirat sorsa?

23 <http://www.artpool.hu/Erdely/Kondor.html>

24 Németh i. m.

25 „Ember Mária műveinek alapkonfliktusa az egyén és a közösség, a befogadás és a kitaszítottság kettőssége” *A magyar irodalom története 1945–1975*

26 A levéltervezet szövege elolvasható a Szőke Annamária által írt 8. lánjegyzetben, a Múút 2013037-es lapszámában, Rényi András: *„Kicsit úgy néztek ezeket a dolgokat, mint a tyúk a piros kukoricát...”* <http://www.muut.hu/?p=543>

27 *Fotogramok*, Józsefvárosi Kiállító, Budapest, 1979. február 2–28.

28 Beke László: Erdély Miklós, *Híd*, 1982. március, 377–391.

29 <http://www.artpool.hu/Erdely/Kondor.html>

30 BBS, 1981, vö: <http://www.muut.hu/?p=543>

31 http://magyarnarancs.hu/film2/a_lovagohid_gepei_mellett_-_klimo_karoly_festomuvesz-64292

A cikk megírásának gondolata egy Köhalmi Péterrel folytatott beszélgetés során merült fel bennem, aki megengedte, hogy doktori értekezését (SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola) kézirat formájában megismerjem. Köszönet illeti Szőke Annamáriát és Beke Lászlót baráti segítségükért és hasznos észrevételeikért.